

Шуляк С. А., к. філол. н., доц.,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО ЯК СВІТОГЛЯДНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті визначено домінантні лексеми на позначення елементів давньоукраїнського язичництва та особливості функціонування досліджуваної лексики в українських замовляннях. З'ясовано, що тексти замовлянь як язичницьких молитов були органічно включені в дохристиянський світогляд Київської Русі і продовжували функціонувати в умовах багатостолітнього двовір'я. Звернено увагу на замовляння як жанр фольклорних текстів, що виступає однією з найяскравіших репрезентацій магічної функції мови.

Ключові слова: українські народні замовляння, давньоукраїнське язичництво, магічна функція мови, лексика, лексема, символічні значення.

Давньоукраїнське язичництво як основу українського фольклору досліджували Я.Ф. Головацький, М.І. Костомаров, І.С. Нечуй-Левицький, М.Ф. Сумцов, В.Г. Гнатюк, І.І. Огієнко, Я.Є. Боровський, В.Ф. Давидюк, Г.С. Лозко, В.Ф. Ятченко та ін. Загальновідомою є теза про зародження в межах міфології як універсального світобачення архаїчного суспільства різних аспектів людської культури – науки, мистецтва, моралі, права, епосу, історії та ін. (І.М. Дьяконов, В.В. Іванов, В.М. Топоров та ін.).

Давньоукраїнське язичництво становило певною мірою перехідний етап між міфологією як неупорядкованим, не канонізованим, не кодифікованим світобаченням і релігією як упорядкованою, регламентованою, кодифікованою системою. Реформа язичницького

пантеону, здійснена князем Володимиром Великим (майбутнім хрестителем Русі) у 980 році, детально викладена в «Повісті временних літ», була одним із важливих кроків на шляху світоглядного розвитку від міфології до релігії. Навіть після офіційного державного прийняття християнства в 988 р. впродовж багатьох століть, як показують численні етнографічні дослідження (І.І. Огієнко, Є.В. Анічков, Д.К. Зеленін, В.О. Комарович, Б.О. Рибаків та ін.), зберігалася так зване двовір'я, й потужні залишки язичництва справляли значний вплив на народний світогляд і фольклорні твори всіх жанрів, і чи не в першу чергу – на замовляння як релікти язичницьких молитов.

Мета статті – вивчити домінантні лексеми на позначення елементів давньоукраїнського язичництва та особливості функціонування досліджуваної лексики в українських замовляннях. Визначено такі завдання: з'ясувати включеність текстів замовлянь як язичницьких молитов у дохристиянський світогляд Київської Русі та їх функціонування в умовах багатостолітнього двовір'я; охарактеризувати замовляння як жанр фольклорних текстів, що виступає однією з найяскравіших репрезентацій магичної функції мови.

Приклади замовлянь подаємо у тих контекстах, у яких вони трапляються в аналізованих збірках.

Функції язичницьких божеств Київської Русі викликають дискусії серед дослідників іще з XVIII ст. Цікавим було би спробувати ідентифікувати язичницьке божество, функції якого могли би бути пов'язаними з замовляннями. Не раз було висловлено припущення про те, що Велес виступав, серед іншого, в ролі покровителя словесного мистецтва. Основною підставою для такого припущення є текст насиченого язичницькими мотивами й образами «Слова о полку Ігоревім». Там співець Боян, носій язичницьких міфопоетичних традицій, названий *Велесовим онуком*. Порівняймо у замовлянні: *Відтинаю, відсікаю, / усе, що було, вже не буде, / а що нове прийде, на здоров'я вийде. / хай дівка*

росте, як ясна Зоря, / працювита, талановита, красою земною умита. / Хай Боги її благословляють, / На світлу дорогу наставляють. / Матінко Лодо, під свою опіку візьми, / Онучатко Дажбоже у цьому світі благослови [6: 18].

Дажбог – бог світла і Сонця, син могутнього бога вогню Сварога; подавач усякого добра, опікун людської долі та достатку; бог, який дає білий день, щастя та любов; зі сходом Сонця у предків із давніх давен асоціювалося його відродження, а тому Сварог є божество-батько, який дає життя Сонцю Дажбогу [2: 124].

Приклад поєднання вербальних і паравербальних елементів синкретичного магічного обряду, закарбованого у слові, дають давньоруські синонімічні лексеми *присяга*, *клятва* та *рота*. Це були найменування специфічних магічних дій, винятково важливих для архаїчної міфологічної свідомості в цілому і для правової діяльності зокрема. Етимологія кожної з наведених назв проливає світло на віддзеркалену в семантичній структурі або внутрішній формі слова специфіку здійснення кожного магічного обряду.

Слово *рота* споріднене з назвами слова в індоєвропейських мовах – англ. *word* «слово», нім. *wort* «слово», латин. *verbum* «слово, дієслово» та ін. Етимологія промовисто свідчить про те, що тут ми маємо справу з найменуванням *суто словесного* обряду клятви. Принаймні, паравербальні компоненти, наявності яких аж ніяк не можна виключати, спираючись на принцип синкретизму первісного дійства О.М. Веселовського, не репрезентовані експліцитно у внутрішній формі розгляданого слова.

Слово *клятва* споріднене з *клякнути* «стати на коліна», що безпомилково вказує на спосіб здійснення описуваного розгляданими словом священного дійства.

Слово *присяга* виявляється спорідненим зі словами *сягати*, *досягати* тощо й безпосередньо вказує на здійснення клятви через доторкання до певних священних предметів. Такий спосіб присягання відомий у

християнстві (з використанням хреста, ікони та ін.) й, як свідчать численні етнографічні відомості, у багатьох язичницьких традиціях.

Таким чином, тексти замовлянь як язичницьких молитов були органічно включені в дохристиянський світогляд Київської Русі і продовжували функціонувати в умовах багатостолітнього двовір'я. Слід припускати, що Велес як бог священного слова і покровитель поетів міг виступати покровителем і таких текстів, як замовляння, та їхніх виконавців. Очевидно, вже в давньоукраїнський період існували різні типи замовлянь – так, Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» замовляє і природу, і суспільство (військо в цілому), і власного чоловіка (як приклад замовляння індивідуального спрямування).

Слово не лише як звістка єднало часи, Богів, а було джерелом чародійництва, магією, виконувало бажання чи накази людини і безлічі язичницьких богів: Сварога, Перуна, Дажбога, Велеса, Лади, Ярила, Купала, Дива, Тура, Березині та багатьох інших [1: 4].

В.М. Гнатюк зазначає, що Сварога вважали богом неба і вогню, Перуна – богом грому і блискавки, Дажбога і Хорса вважали богами сонця [3].

Слово – є суть предмета, що воно означає. Особливо ім'я Бога взагалі в дохристиянську епоху, Сонця (Перуна), адже воно було головним джерелом життя на землі в першу чергу, потім Води (Дани), Вітру (Стрибога), далі ім'я людини, якщо воно дане відповідно до святців. Хай християнських, православних, бо святці християнські склалися, точніше пристосовувалися відповідно до язичницьких, які назавжди зберігає народна пам'ять. Батьки, жреці, волхви, православні отці знали, яке ім'я і в який час давати. Всі ці складові частини мали неабияке значення для замовлянь. А знати належне слово, вплинути на людину через природних Богів, в цьому суть замовляння, адже обумовленість людського існування надприродними силами і вміння цими силами керувати очевидні [1: 5].

Г.С. Лозко у книзі «Українське язичництво» систематизує найдавніші вірування нашого народу, споглядає українську міфологію як олімп давніх Богів, яким вклонялися предки українців. Язичницький календар має назву Коло Свароже [7]. Язичницький бог *Сварог*, а також *Рожаниця* функціонують у замовлянні на кшталт: *Відчинились врата, / З них мати прийшла, приплід принесла. / А за нею тягнуться темнії змії – / хвороби лихії. / Відступіть від матері чистої, матері славної, / Усіма Богами береженої, вірної / Православної. / Відійди сум та морок, / Вийди з неї сухота сухотная, / Маята нечистая, чорнотою принесена. / По руслу вогню увійди у неї. / Сила Небесная, Сила Вогняная, Сила Божжа, **Сварожа**. / Оберни, **Рожанице** мати, Усі слабості на силу сильную, Божим Вогнем кипучую, / І в Цвітану пролий по руслу вогняному, / По промінню золотому, щоб світ білий бачити / І Богів славити від нині до ста літ! / Слова усі в Алатир-камінь кладу, / І доки він, доти правда ся живе [6: 17-18]. Як бачимо з вище наведеного прикладу, поряд зі *Сварогом* та *Рожаницею* на поміч людині прикликаються *Сила Небесная, Сила Вогняная, Сила Божжа, Божий Вогонь, Цвітана, Алатир-камінь*.*

Алатир-камінь – прадавній символ присутності Бога у вигляді священного «живого каменя», що лежить далеко на Сході, у Вирії, а на ньому росте Дерево життя; під каменем перебуває Безсмертя душі людської, яким боги засівають землю; за іншими повір'ями, на алатир-камені перебуває не лише богиня Всесвіту Лада (у християнстві замінена Богородицею), а й сам Перун (пізніше святий Ілля) зі своїми помічниками – духами весняних гроз, яких у народі називають Божим воїнством, або небесними силами [5: 11].

Сварог – бог вогню, прабог усіх богів, владика світу [2: 457]. Рожаниці – богині дітонародження, жіночої долі, а разом і долі новонародженої дитини; за віруваннями, вони оберігають кожну матір та її немовля від нечистої сили як удень, так і вночі, аж поки дитину не похрестять [2: 457].

Образи землі та води в замовляннях осмислені в рамках давнього міфу, якому притаманне уявлення про землю як про первинну, сакральну субстанцію, що є константною і безпечною; вода осмислюється як динамічна субстанція і має космологічний і космогонічний потенціал [8], як-от: *Святою водою омиваю, / браму до **Нави** закриваю, / Нехай тая чорноба, яка у **Яву** забрела, / згорить уся до тла, / А тії чорнобожиці, які вчепилися до рожениці, / хай втопляться у цій водиці, / Усе чорне і зле / хай від тебе, дочко, йде. / Знову омиваю і браму тричі закриваю, / Закриваю браму тричі / На всі сторони і на всі світи, / Уся чорнота у **Наву** відійди. / Хай душа (ім'ярек) світла і чиста / Водою **Даною** святою омиється, / І у води землі-матінки злиється. / І у третій раз хай брама закриється* [6: 19]. В.В. Жайворонок вказує на відлякування – магічний спосіб відвернення нечистої сили, навроків через замовляння; очисні властивості мали вогонь, вода, земля, камінь; відлякувальну функцію виконував і той, хто здійснював ритуал [5: 91].

Нава – підземний, невидимий, духовний чи взагалі уявний світ («той світ»); світ царства духу предків, коріння Дерева життя; бог Світовид пильнує, щоб у світі не тільки Явному, а й Навному здійснювалися Правила Дажбожі [2: 325].

В.М. Войтович зазначає, що Дана – дарувальниця небесної води (дощу), богиня води і річок, жіноче начало Всесвіту; Дана разом із вогнем і світлом прийшла у світ на Водохрещу в часи народження Всесвіту богинею Ладною; вода Дани, особливо джерельна, як і вогонь, – великий очищувач, який просвітляє не тільки тіло, а й розум [2: 125]. Культ богині Дани, втіленої води, відомий з IV тис. до н.е., вже з III тис. до н.е. й до XX ст. був цілорічним ушануванням води в ритуальних обрядах [2: 127]. На давнє походження концепту *вода* вказує такий контекст замовляння: *Помагайбіг, **водице-сленице!** / Є ти в хорошій керниці, / Прибувай же ти в керниці, / Очищай же ти камінні береги, / Бо ти є **очищена з первовіку**...*[1: 11].

Замовляння вербалізують трирівневий космос (верхній небесний, середній земний та нижній підземно-водний рівні) зі світовим деревом як утіленням світової осі і сполучною ланкою між трьома рівнями Всесвіту, концепти першоелементів буття, міфологізовані образи небесних об'єктів, рослин і тварин, людей і божественних істот. Наприклад, у замовлянні переляку *Місяць на небі, заїц у дебри, а струг у воді, та й як ті три брате зайдут си на тайну вечерю, та аби тогди ни мав моци переполох мене находити* [1: 39] місяць представляє верхній небесний світ, заєць є представником середнього земного світу, струг – нижнього водно-підземного світу.

Символом світового дерева у текстах українських замовлянь є дуб із соколом як медіатором, як-от: *На морі стоїть дуб, а на дубі сидить сокіл. Прилетіла змія, хоче з'їсти сокола. «Стій, змію, не їж мене, їж (Мартиних) сімдесят болячок, сімдесят гарачок, сімдесят уроків, сімдесят пристріток...».* [1: 11]. Слід зауважити, що змії також «живе» у світовому дереві.

Дуб здавна відомий як культове дерево, оберіг; повір'я щодо проживання на дереві бога чи богів пов'язане з уявленнями про дуб як центр світу, що поєднує нижній світ із верхнім, тобто світ померлих предків (коріння) із живими (стовбур) та з богами (крона, що сягає неба) [4: 141]. Дуб, як сакральний центр у замовляльних текстах, передбачає місце, де знаходиться ще один концепт – копит-ключ, як-от: *Єсть за морем дуб – / У вись високо, а в глиб глибоко, / Під тим корнем копит-ключ; / Той ключ усю землю одмикає. / Всі немоці одбирає* [1: 65].

В.М. Гнатюк виділяє духів, які були елементами міфологічного світогляду давнього українця, наприклад: чорта, домового. Так у замовляннях на причарування, вийшовши до води опівночі, кладуть кладку на воду, стають на кладку босими ногами, трясуться і кажуть, звертаючись до чорта, так: *Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком (...), щоб його трясли, трясли, та й до*

мене принесли, до народженої, хрещеної і молитв'яної раби Божої дівчини (Марусі) [1: 217]. Також з цього приводу звертаються до домового: *Отець домовий! Скоч додолу та принеси мого (Івана) до мого дому; неси його душу, неси його кості, неси його живіт і біле лице, і щире серце якнайскоріше, якнайпрудчіше: в цей час, в цю годину. Біжи прудко, біжи хутко, як цей дим біжить угору, щоб ти так прудко та хутко приніс народженого хрещеного і молитв'яного раба Божого козака (...) до дому мого* [1: 217].

Характерним для замовляльних текстів є специфічні концепти, як-от *огненний бугало* (метеорит), який функціонує у замовлянні на причарування хлопця. Цей текст потрібно казати опівночі надворі, коло покуття: – *Добрий вечір тобі, **огненний бугало!** / – / Здорова, хрещена, народжена, молитв'яна раба Божя дівчино! / Куди ти летиш? / – Полечу ліса палить, землі сушить, трави в'ялить. – Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір, де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи в напйтках, чи у вечері, чи у постелі, – учепися ти йому за серце, затоми ти його, зануди, запали ти його; щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною народженою, хрещеною, молитв'яною дівчиною...*[1: 218].

Отже, домінантними лексемами на позначення елементів давньоукраїнського язичництва у текстах українських народних замовлянь є такі: *Дажбог, Сварог, Лада, Рожаниця*, а також *Дана*. Окрім зазначених богів, у досліджуваних текстах функціонують *Сила Небесная, Сила Вогняная, Сила Божя, Божий Вогонь, Цвітана, Алатир-камінь* та ін. У замовляннях зустрічаємо концепти міфологічного світогляду давнього українця: *чорт, домовий* та притаманний замовляльним текстам образ *огненного бугала*. У текстах замовлянь спостерігаємо переплетення лексики на позначення язичницького світогляду та християнського світобачення, що характеризує період багатостолітнього двовір'я.

Замовляння виступають однією з найяскравіших репрезентацій магічної функції мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / Упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; Передм. М.Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Гнатюк В.М. Нарис української міфології / Володимир Михайлович Гнатюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.
4. Дмитренко М.К. Символи українського фольклору : Монографія / М. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Замовляння / Упоряд., передмова, примітки М.К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
7. Лозко Г.С. Українське язичництво / Галина Сергіївна Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
8. Слухай А.С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічних текстів : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови / Анастасія Сергіївна Слухай; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 28.05.18.

Шуляк С.А., к. філол. н., доц.,

*Уманский государственный педагогический
университет имени Павла Тычины*

***Древнеукраинское язычество как мировоззренческое основание
украинских народных заговоров***

В статье изучены доминирующие лексемы на обозначение элементов древнеукраинского язычества и особенности функционирования исследуемой лексики в украинских заговорах. Выяснено, что тексты заговоров как языческих молитв были органично включены в дохристианское мировоззрение Киевской Руси и продолжали функционировать в условиях многовекового двоеверия. Обращено внимание на заговоры как жанр фольклорных текстов, которые выступают одной из ярчайших репрезентаций магической функции речи.

Ключевые слова: украинские народные заговоры, древнеукраинское язычество, магическая функция языка, лексика, лексема, символические значения.

***Shuliak S.A., Cand. of Philol. Sc., Assoc. Prof.
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University***

Old Ukrainian paganism as a world-view basis of Ukrainian folk spells

The article defines the dominant lexemes for denoting the elements of old Ukrainian paganism and the peculiarities of functioning the under study vocabulary in Ukrainian spells. We defined that the texts of spells as pagan prayer were organically involved into pre-Christian outlook of Kyiv Rus and continued their functioning under the conditions of long-period double-faith. Also, we devoted our attention to the spells as a genre of folklore texts which has become one of the brightest representations of magic function of the language.

Key words: Ukrainian folk spells, old Ukrainian paganism, magic function of the language, vocabulary, lexeme, pre-Christian outlook, double-faith.